

ความสัมพันธ์ระหว่างจิตกับการบรรลุธรรม

กรอบแนวคิดตามทฤษฎีจิตดังที่ได้กล่าวมาในบทที่ 3 ทำให้ทราบว่า บุคคลนั้นมีพฤติกรรมที่แตกต่างกัน

พฤติกรรมของบุคคลตามทฤษฎีจิตนี้ เป็นการจำแนกบุคคลผู้ยังมีกิเลสเพื่อให้ดำเนินไปสู่ความเป็นผู้สิ้นจากอาสวะกิเลสทั้งปวง บุคคลผู้ยังมีกิเลสในทางพุทธศาสนาเรียกว่า “ ปุถุชน ” ดังที่พระสารีบุตรกล่าวว่

ชื่อว่า ปุถุชน เพราะมีอังกิเลสอยู่เป็นจำนวนมาก ยังกำจัดสักกายทิฐิไม่ได้ คอยแต่แหงนมองหน้าครู ออกจากคติทั้งปวงไม่ได้ ทำแต่บุญและบาปต่างๆ ถูก โฆษะพัดไป ถูกความเดือดร้อนให้เดือดร้อน ถูกความเร่าร้อนให้เร่าร้อน กำหนด ยินดี รักใคร่ สยบ หมกมุ่น ช้อง ติด พัวพันอยู่ในกามคุณทั้ง 5 ถูก นิวรณ์ 5 ปิดกั้น กำบัง เคลือบ ปกปิด ครอบงำ หยั่งลงภายใน ชนเป็น จำนวนมากนับไม่ถ้วนล้วนมีหน้าหนีอริยธรรม มีแต่ความประพฤติที่เลวทราม¹

พระพุทธเจ้าทรงเปรียบบุคคลผู้ยังมีกิเลสเสมือนเป็นโรคที่ต้องการแพทย์นำยามา รักษา จิตเปรียบเสมือนผู้ป่วย แพทย์เปรียบเสมือนอาจารย์ผู้ให้กรรมฐาน และยาเปรียบเสมือนกรรมฐานอันเป็นที่เหมาะสมกับอาการของผู้ป่วย ในคัมภีร์วิสุทธิมรรคได้กล่าวเปรียบเทียบ อริยสัจ 4 เหมือนโรค สาเหตุของโรค การหายจากโรคและวิธีการรักษาโรคว่า “ ทุกข์สัจจ์เปรียบเหมือนโรค สมุทัยสัจจ์เปรียบเหมือนเหตุของโรค นิโรธสัจจ์เปรียบเหมือนการหายจากโรค มรรคสัจจ์เปรียบเหมือนยา ”² จิตจึงเปรียบเสมือนโรคซึ่งคอยเสียดแทงและบีบคั้นจิตใจอยู่ตลอดเวลา จึงต้องนำยามารักษาให้หายจากโรคของชีวิต ได้แก่ การได้บรรลุธรรม

¹ ที่ อ 1 / 58 - 59

² วิสุทธิ 3 / 100.

โรค วิย จ ทุกขสัจจ์ ฯ โรคนิทานมิว สมุทัยสัจจ์ ฯ โรคอุปสม วิย นิโรธสัจจ์ ฯ
เภสัชมิว มคฺคสัจจ์ ฯ

วิธีการแก้ไขโรคของชีวิตในแนวทางพุทธศาสนา คือ การให้กรรมฐานอันเป็นที่
เหมาะกับจริตของบุคคลนั้นๆ เพื่อจะได้นำไปปฏิบัติจนเกิดผลคือการได้บรรลุธรรม

การบรรลุธรรม

คำว่า “ การบรรลุธรรม ” ในภาษาบาลีใช้คำว่า ญาณทัสสนะ³ แปลว่า การ
เห็นด้วยความรู้หรือการเห็นญาณ เป็นคำสมาสระหว่าง ญาณ + ทสฺสน ญาณ แปลว่า
ความรู้ ทสฺสน แปลว่า การเห็น

การเห็นด้วยญาณหรือความรู้³ คือ การมองเห็นความจริง ได้แก่ อริยสัจ คือ
มองเห็นทุกข์ เหตุแห่งทุกข์ ความดับทุกข์และข้อปฏิบัติให้ถึงความดับทุกข์ และไตรลักษณ์
คือ อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา

การบรรลุธรรมเป็นผลของการประพฤติปฏิบัติตามศีล สมาธิ ปัญญา จิตมี
ความสำคัญต่อการบรรลุธรรมในระดับที่ทำให้จิตเกิดเป็นสมาธิ อันจะเอื้ออำนวยให้เกิดการบรรลุ
ธรรม ดังนั้นจิตจึงมีความเกี่ยวข้องในระดับการฝึกฝนให้บุคคลเกิดสมาธิ คือ เป็นปัจจัย
สำคัญประการหนึ่งที่เป็นอุปการณทำให้จิตเกิดสมาธิ

จิตกับการปฏิบัติเพื่อการได้บรรลุธรรม

การปฏิบัติเพื่อการได้บรรลุธรรมนั้น ในพุทธศาสนากล่าวไว้ 2 แนวทาง คือ
สมถภาวนาและวิปัสสนาภาวนา จิตเข้ามาเกี่ยวข้องกับการปฏิบัติตรงที่เวลาจะมอบกรรมฐาน
จะต้องมีการจำแนกบุคคลให้เหมาะสมกับอารมณ์ของกรรมฐาน โดยเฉพาะอย่างยิ่งเกี่ยวกับสมถ
ภาวนา เพราะเป็นเรื่องเกี่ยวกับการให้กรรมฐานโดยตรง เพราะว่าการให้กรรมฐานนั้นจะต้องดู

³ ที่ อ 1 / 198

คำว่า ญาณทัสสนะนี้ใช้หมายถึง มรรคญาณ ผลญาณ สัมผัสญาณุตญาณ ปัจจเวกชน
ญาณและวิปัสสนาญาณก็ได้

จริต กรรมฐานที่จะนำไปสู่สมถภาวนาได้ เพราะฉะนั้นจริตจึงเกี่ยวกับสมถภาวนาในการที่จะได้บรรลุธรรม 2 ประการ คือ

- ก. ความสัมพันธ์ระหว่างบุพกรรมกับจริต
- ข. ความสัมพันธ์ระหว่างกรรมฐานกับจริต

ก. ความสัมพันธ์ระหว่างบุพกรรมกับจริต

การปฏิบัติธรรมเพื่อให้ได้บรรลุธรรมนอกจากที่ได้กล่าวมาแล้ว ยังมีองค์ประกอบอื่นๆที่มีส่วนสนับสนุนให้ผู้ปฏิบัติได้บรรลุธรรม คือ

1. บุพกรรมหรือภูมิหลัง

การที่บุคคลจะได้บรรลุธรรมในระดับใดระดับหนึ่งนั้น จะต้องเคยได้ทำคุณความดีหรือสั่งสมบารมีมาแล้วในอดีต จึงส่งผลให้บุคคลมีความประพฤติหรือมีพฤติกรรมที่เป็นไปในลักษณะที่แตกต่างกัน การได้ทำคุณความดีหรือสั่งสมบารมีมาตั้งแต่ในอดีตชาติเป็นสาเหตุสำคัญในการกำหนดวิถีชีวิตและการได้บรรลุธรรม บุพกรรมหรือภูมิหลังของบุคคลนี้ ผู้วิจัยแยกออกเป็น 2 ส่วน คือ

1. ภูมิหลังในส่วนที่เป็นอดีตชาติ
2. ภูมิหลังในส่วนที่เป็นปัจจุบัน

1. ภูมิหลังในส่วนที่เป็นอดีตชาติ

พุทธศาสนามีหลักคำสอนเกี่ยวกับความเชื่อเรื่องกรรมและการให้ผลของกรรมว่ามีจริง โดยมีหลักทฤษฎีว่า เมื่อบุคคลยังมีกิเลสอยู่เขาจะต้องเวียนว่ายตายเกิดอยู่ในวัฏสงสารทั้ง 3 ภพ คือ กามภพ รูปภพ และอรุภพหรือเวียนว่ายตายเกิดอยู่ในภูมิ 2 คือ สุกคติภูมิ ได้แก่ มนุษย์ เทวดา พรหมโลก และทุกคติภูมิ ได้แก่ นรก เปรต อสุรกาย สัตว์เดรัจฉาน หากบุคคลได้กระทำความดีมาอย่างสม่ำเสมอ ก็จะส่งผลให้เขาได้บังเกิดในสุคติภูมิ แต่ถ้าหากว่าเขากระทำแต่ความชั่วอยู่เนื่องนิตย์ ก็จะส่งผลให้บังเกิดในทุคติภูมิตามผลแห่งกรรม

ที่ได้สั่งสมไว้เพราะว่า สัตว์ทั้งหลายมีกรรมเป็นของตน มีกรรมเป็นกำเนิด มีกรรมเป็นเผ่าพันธุ์ บุคคลทำกรรมใดไว้ดีหรือชั่วก็ตาม ย่อมได้รับผลกรรมนั้น

ดังนั้น ภูมิหลังของบุคคล คือ การได้บำเพ็ญบารมีไว้ จึงเป็นสาเหตุสำคัญที่ทำให้บุคคลนั้นได้บรรลุธรรมซึ่งได้แก่

1. การได้พบพระอริยบุคคล เช่น พระพุทธเจ้า พระปัจเจกพุทธเจ้า พระอรหันต์หรือพระสาวกเป็นต้น
2. การได้เคยทำบุญกุศลหรือการได้บำเพ็ญบารมีมา
3. การได้ตั้งจิตปรารถนาเพื่อการบรรลุธรรม

1. การได้พบพระอริยบุคคล หมายถึง การได้พบพระผู้บริสุทธิ์ที่ได้บรรลุธรรมถึงระดับเป็นพระอรหันต์แล้ว ได้แก่ พระพุทธเจ้า พระปัจเจกพุทธเจ้าหรือพระอรหันตสาวก เพราะการได้พบพระพุทธเจ้าเป็นต้นนั้น จะทำให้เกิดบุญเขตที่พิเศษ 6 ประการ* คือ การได้เห็น การได้ฟัง การได้ลาก การได้ศึกษา การได้อุปถัมภ์และการได้ที่ระลึกที่ยอดเยียมอันเป็นไปเพื่อความบริสุทธิ์และได้บรรลุธรรม

* อนุตตรियะ คือ สิ่งที่ยอดเยียม 6 ประการ ได้แก่

- 1 ทัสสนาอนุตตรियะ คือ การได้เห็นอันยอดเยียม ได้แก่ การเห็นพระพุทธเจ้าหรือสาวกของพระพุทธเจ้าเป็นต้น
- 2 สวนาอนุตตรियะ คือ การได้ฟังสิ่งอันยอดเยียม ได้แก่ การได้ฟังธรรมะของพระพุทธเจ้าหรือของสาวกของพระพุทธเจ้าเป็นต้น
- 3 ลากาอนุตตรियะ คือ การได้ลากอันยอดเยียม ได้แก่ การได้ศรัทธาในพระพุทธเจ้าเป็นต้น
- 4 สิกขาอนุตตรियะ คือ การได้ศึกษาอันยอดเยียม ได้แก่ การได้ฝึกฝนอบรมในศีลสิกขา สมาริสิกขาและปัญญาสิกขาเป็นต้น
- 5 ปาจริยานุตตรियะ คือ การได้อุปถัมภ์บำรุงอันยอดเยียม ได้แก่ การได้อุปถัมภ์บำรุงผู้มีศีลมีพระพุทธเจ้าเป็นต้น
- 6 อนุสเสทานุตตรियะ คือ การได้ที่ระลึกอันยอดเยียม ได้แก่ การได้ระลึกพุทธคุณ ธรรมคุณและสังฆคุณเป็นต้น (ที่ ปา 11 / 321 / 262, พระราชาวรมณี, พจนานุกรมพุทธศาสตร์ฉบับประมวลธรรม หน้า 128 - 129)

2. การได้เคยทำบุญกุศล⁴ หรือการบำเพ็ญบารมีมาในอดีตชาติ หมายถึง การได้ทำความดีต่างๆอันเป็นสาเหตุให้ได้รับผลตามที่ปรารถนา เช่น บางคนได้เคยทำบุญกับพระพุทธเจ้า พระปัจเจกพุทธเจ้าหรือพระสาวกด้วยตัวเองบ้างหรือกัลยาณมิตรชกุงบ้างจนได้รับผลที่ตนปรารถนาในปัจจุบันชาติ

3 การได้ตั้งจิตปรารถนาเพื่อการบรรลุธรรม คือ เมื่อบุคคลได้พบพระอริยบุคคลแล้ว ได้ทำความดีหรือบำเพ็ญบารมีมาอย่างต่อเนื่องและพร้อมทั้งได้ตั้งจิตปรารถนาไว้ กล่าวคือ ได้ตั้งจิตปรารถนาที่จะได้บรรลุธรรม การได้พบพระพุทธเจ้าและได้รับคำพยากรณ์จากพระองค์ในชาตินั้นๆด้วยแล้วด้วยยิ่งเป็นเหตุผลหรือเป็นปัจจัยสำคัญที่ชี้ชัดได้ว่าบุคคลจะได้บรรลุธรรมในปัจจุบันชาติอย่างแน่นอน

อนึ่ง บุญบารมีที่บุคคลได้บำเพ็ญหรือประพฤติปฏิบัติมาในอดีตนั้น จะถูกบันทึกเอาไว้ใน “ ฌวักคจิต ” ฌวักคจิตนี้มีอำนาจพิเศษ นำอัสจรรย์ เป็นธรรมชาติที่มีความพิเศษ 6 ประการ คือ “ กระทำให้วิจิตร วิจิตรได้ด้วยตนเอง สังสมกรรมและกิเลส รักษาวิบากที่กรรมและกิเลสสังสมไว้ สังสมสันดานของตนและวิจิตรด้วยอารมณ์ ”⁵ เพราะฉะนั้น

⁴ บุญกิริยาวัตถุ 10 คือ ทางแห่งการทำบุญ

1 ทานมัย การทำบุญด้วยการให้สิ่งของ

2 สีลมัย การทำบุญด้วยการรักษาศีล

3 ภวานามัย การทำบุญด้วยการเจริญภavana

4 อปจายนมัย การทำบุญด้วยการประพฤติอ่อนน้อม

5 เวยยาวัจจมัย การทำบุญด้วยการช่วยเหลือชนชววยรับใช้

6 ปัตติทานมัย การทำบุญด้วยการแบ่งปันความดีให้แก่ผู้อื่น

7 ปัตตานุโมทนามัย การทำบุญด้วยการอนุโมทนายินดีกับผู้อื่น

8 ธัมมัสสนามัย การทำบุญด้วยการฟังธรรม

9 ธัมมเทศนามัย การทำบุญด้วยการแสดงธรรม

10 ทิฏฐุทัมมมัย การทำบุญด้วยการให้ความคิดเห็นให้ตรง (ที่ อ 3 / 246)

⁵ สจฺจน ฎีกา 66

วิจิตตกรรมวา จิตตํ อตฺตโน จิตตตาย วา

จิตตํ กมฺมกิลเสณี จิตตํ ตายตี วา ตถา

จิโนตี อตฺตสนฺตานํ วิจิตตารมฺมณฺณตี วาตี ฯ

ธรรมชาติที่ชื่อว่าจิต เพราะทำให้วิจิตรหรือเพราะสภาพของตนเป็นธรรมชาติวิจิตร

ผลของกรรมทั้งดีและชั่ว ก็เลสในฐานที่เป็นแรงกระตุ้น แรงผลักดันจากภายใน ให้เกิดการแสดงพฤติกรรมออกมาภายนอก ความถนัด ความสามารถ ความเคยชินที่เกิดขึ้นจากการทำซ้ำๆ จนกระทั่งกลับกลายเป็นการเรียนรู้แล้วสะสมเอาไว้ภายในจนเป็นนิสัย ซึ่งในเวลาต่อมา ก็จะเป็นแรงผลักดันให้คนเราได้กระทำซ้ำๆ เหมือนอย่างนั้นอีก เชื่อแห่งความดีและความชั่วที่มีติดตัวมาตั้งแต่เกิดของคนทุกคน หากเชื่อของความดีมีมาก นิสัยสันดานตลอดถึงพฤติกรรมที่แสดงออกมาจะโน้มไปในทางที่ดี แต่ถ้าเชื่อความชั่วมีมากกว่า ก็จะอยู่ในลักษณะตรงกันข้าม กล่าวคือนิสัย สันดานและพฤติกรรมที่แสดงออกมาจะเป็นไปในทางที่ไม่ดี วิชากรรมในที่นี้มุ่งถึงกรรมในอดีตชาติ ซึ่งสัมพันธ์อยู่กับสิ่งแวดล้อมในชาติปัจจุบัน อันเป็นตัวผลักดันคนเราให้เป็นคนดีหรือเลว⁶

ความสัมพันธ์ของวิชากรรมที่บุคคลได้รับในปัจจุบันนั้น เป็นการรับเอาวิชาและประสบการณ์ที่ได้สั่งสมมาแต่ในอดีตชาติ จนเกิดการถ่ายทอดเป็นอุปนิสัยที่แท้จริงที่บุคคลแต่ละคนมีและแสดงอุปนิสัยนั้น ๆ ออกมาในรูปพฤติกรรม ซึ่งก็คือจิตนั่นเอง

จากแนวคิดดังกล่าวมาข้างต้นทำให้ทราบว่า จิตในปัจจุบันเป็นผลเนื่องมาจากบุญกรรม ทำให้บุคคลมีพฤติกรรมที่แตกต่างกันออกไป

ข. ความสัมพันธ์ระหว่างกรรมฐานกับจิต

กรรมฐานเป็นองค์ประกอบที่สำคัญอย่างหนึ่งที่ทำให้บุคคลมีจิตสงบแน่วแน่ในการบำเพ็ญสมณธรรม กรรมฐานจึงจัดเป็นอุปกรณ์ในการทำให้เกิดสมาธิ เมื่อจิตมีสมาธิก็จะเป็นกำลังสำคัญในอันที่จะให้คิดเห็นอรรถแห่งธรรมและเหตุผลอันสุขุมลึกซึ้งได้ ดังที่พระพุทธเจ้าเจ้าตรัสว่า “ ภิกษุทั้งหลาย เธอทั้งหลายจงยังสมาธิให้เกิด ภิกษุทั้งหลาย บุคคลผู้มีจิตเป็นสมาธิแล้วย่อมรู้ตามความเป็นจริง ”⁷ ในการปฏิบัติธรรมเพื่อให้ได้บรรลุผลที่ต้องอาศัยกรรม

เพราะอินทกรรมและกิเลสสิ่งไว้ เพราะรักษาไว้ซึ่งอัตภาพอันวิจิตร

เพราะสั่งสมสันดานของตนหรือเพราะมีอารมณ์อันวิจิตร

⁶ บรรจบ บรรณรุจิ, จิต มโน วิญญาน (กรุงเทพฯ: ธรรมสภา, 2537), หน้า 32 - 33

⁷ ส. ข 17 / 27 / 18

สมาธิ ภิกษเว ภาเวถ ฯ สมาหิตี ภิกษเว ยถาภูติ ปชานาติ ฯ

ฐานนั้น จริตเป็นสิ่งสำคัญที่เป็นตัวกำหนดว่าจะใช้กรรมฐานอะไร บุคคลที่มีจริตฝ่ายอกุศลก็จะ
ได้กรรมฐานอย่างหนึ่ง ฝ่ายกุศลก็จะได้กรรมฐานอีกอย่างหนึ่ง

ขุททกนิกายมหานิทเทสและจุฬินิทเทสได้แสดงกรรมฐานอันเป็นที่เหมาะสมกับบุคคล
จริต 6 ว่า

พระองค์ตรัสอสุภะแก่บุคคลราคะจริต ตรัสการเจริญเมตตาแก่บุคคลโทสะจริต
ทรงแนะนำให้บุคคลโมหะจริตดำรงอยู่ในสำนักครูเพื่อไตร่ตรองในหลักธรรมต่างๆ เพื่อ
การสนทนาธรรมและฟังธรรมตามกาล ตรัสอานาปานสติแก่บุคคลวิตกจริต ตรัส
บอกนิมิตอันเป็นเครื่องหมายทำให้เกิดความเลื่อมใสได้แก่ พุทธคุณ ธรรมคุณ
สังฆคุณและศีลของตนแก่บุคคลสังฆาจริต ตรัสวิปัสสนานิมิตได้แก่ อากาณเฑ
นิจจัง ทุกขัง อนัตตาแก่บุคคลญาณจริต⁶

วิสุทธิมรรคกล่าวถึงกรรมฐานที่เหมาะสมแก่จริตต่าง ๆ รวมมี 40 ประการ* คือ

กรรมฐาน 11 อย่าง คือ อสุภะ 10 กายคตาสติ อนุภูลแก่บุคคลราคะจริต
กรรมฐาน 8 คือ พรหมวิหาร 4 วรรณกสิณ 4 อนุภูลแก่บุคคลโทสะจริต
อานาปานสติกรรมฐานอย่างเดียวกันนั้น อนุภูลแก่บุคคลโมหะจริตและบุคคลวิตก
จริต อนุสสติ 6 ข้างต้น อนุภูลแก่บุคคลสังฆาจริต กรรมฐาน 4 คือ
มรณานุสสติ อุปสมานุสสติ จตุธาตววิภูฐาน อาหารปฏิภูมิลัญญา อนุภูลแก่
บุคคลพุทธิจริต กสิณที่เหลือและอรุรูป 4 อนุภูลแก่บุคคลทุกจริต อนึ่ง
กสิณปริตารมณอนุภูลแก่บุคคลวิตกจริต ที่เป็นอัปปมาณารมณอนุภูลแก่บุคคลโมห
จริต⁷

จากหลักฐานที่ปรากฏในพระไตรปิฎก ผู้วิจัยพบว่าพระพุทธเจ้าทรงประทานหัวข้อ
กรรมฐานไว้มากกว่าที่พระสารีบุตรและพระอรรถกถาจารย์ได้ประมวลไว้ เหตุที่เป็นดังนี้เพราะว่า
พระสารีบุตรและพระอรรถกถาจารย์ได้เลือกเฉพาะแต่ประเภทพื้นฐาน การที่พระพุทธเจ้าทรง
ประทานกรรมฐานไว้หลายข้อนั้นเพื่ออบรมให้เกิดสมาธิและปัญญา โดยอนุโลมตามความถนัด
และอัธยาศัยของบุคคลซึ่งแตกต่างกัน จะได้เลือกเอากรรมฐานอันเป็นที่เหมาะสมกับจริตหรือ

⁶ ขุ มหา 29 / 727 / 435, ขุ จู 30 / 492 / 242

* ดูรายละเอียดเรื่องกรรมฐาน 40 ในภาคผนวก, หน้า 91

⁷ วิสุทธิ 1 / 144 - 145

อุปนิสัยของแต่ละบุคคล ดังที่พระองค์ตรัสไว้ในอังคุตตรนิกาย เอกนิบาต¹⁰ คือ อนุสสติ 10 พรหมวิหาร 4 สติปัฏฐาน 4 อิทธิบาท 4 อินทรีย์ 5 พละ 5 โพชฌงค์ 7 มรรคมืองค์ 8 กสิณ 10 สัจญา 20

นอกจากนี้ในคัมภีร์วิสุทธิมรรคได้กล่าวถึงสิ่งที่เป็นสัปปายะสำหรับบุคคลแต่ละจริต ได้แก่ สิ่งของ สถานที่หรือบุคคลซึ่งเป็นที่เหมาะสมเกื้อกูลหรือเอื้ออำนวยโดยเฉพาะที่ช่วยเกื้อหนุนแก่การบำเพ็ญและการประดับประดาของรักษาสมาธิ คือ อาวาส (ที่อยู่) โคจร (ที่บิณฑบาตหรือแห่งอาหาร) ภัตตะ (เรื่องพูดคุยที่เสริมการปฏิบัติ) บุคคล (ผู้ที่เกี่ยวข้องด้วยแล้วช่วยให้จิตผ่องใสสงบมั่นคง) โภชนะ (อาหาร) อุตฺ (สภาพสิ่งแวดล้อมและอุณหภูมิต)

จริต บุพกรรมและกรรมฐาน จึงมีความสัมพันธ์กัน เพราะว่า บุคคลผู้เคยได้สั่งสมบุญบารมีมาแต่ในอดีตชาติ เมื่อมาเกิดในภพปัจจุบัน “ กุศลมูลเตือน ”¹¹ ให้เกิดความคิดที่ประสงค์จะประพฤติปฏิบัติธรรม เมื่อได้มาประพฤติปฏิบัติธรรมด้วยการได้รับอารมณ์กรรมฐานอันเป็นที่เหมาะสมกับจริต กรรมฐานนั้นก็จะเป็นอุปกณ์ทำให้จิตของบุคคลนั้นเกิดความสงบ (สมาธิ) อันเป็นบรรทัดฐานสำคัญในการที่จะทำให้เกิดปัญญาและได้บรรลุธรรมต่อไป

จริตกับการปฏิบัติเพื่อการได้บรรลุธรรมจึงมีความสัมพันธ์โดยตรงกับสมถภาวนา เพราะเป็นตัวที่ทำให้เกิดสมาธิและสมาธินี้ก็เป็นตัวเกื้อหนุนในการเจริญวิปัสสนาภาวนารวมทั้งสภาพแวดล้อมทางกายและทางสังคมของผู้บำเพ็ญธรรมด้วย

ตัวอย่างการปฏิบัติเพื่อการบรรลุธรรมตามจริตชนิดต่าง ๆ

การแสดงธรรมให้ได้บรรลุผล คือ การแสดงธรรมอย่างสอดคล้องกับอุปนิสัยหรือจริตของผู้ฟัง ได้แก่ การมอบอารมณ์กรรมฐานอันเป็นที่เหมาะสมแก่บุคคลผู้มีจริตนั้นๆ ในที่นี้ผู้วิจัยแยกออกมาพิจารณาเป็น 2 ประการ คือ

- ก. ลักษณะของจริต (แต่ละจริต)
- ข. กรรมฐานอันเป็นที่เหมาะสมกับจริต

¹⁰ อัง เอก 20 / 179 - 180 , 209 , 224 / 39 - 40 , 50 - 52 , 54 - 55

¹¹ ชุ อป 32 / 4 / 47

1. บุคคลวิเศษ

ก. ลักษณะของบุคคลวิเศษ

บุคคลวิเศษ คือ เป็นคนมักมีความปราโมทย์ เพลิดเพลินดีใจยินดีในการได้
 เสพเสวยกาม มีมายุ มีมานะ มักรมาก ถือตัว ชอบโอ้อวด ไม่สันโดษ ชอบแต่งตัว
 เป็นต้น

ข. กรรมฐานอันเป็นที่เหมาะสมแก่บุคคลวิเศษ

กรรมฐานอันเป็นที่เหมาะสมกับบุคคลวิเศษ คือ อสุภะ 10 และกายคตาสติ
 ได้แก่ การพิจารณาชั้น 5 คือ รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ ให้เห็นเป็น
 สิ่งที่ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตาจนเกิดความเบื่อหน่ายในชั้น 5 และคลายกำหนด

ตัวอย่างบุคคลวิเศษที่ได้บรรลุธรรม

บุคคลวิเศษเมื่อได้ฟังธรรมหรือได้รับกรรมฐานอันเป็นที่เหมาะสมกับจริตของตน
 แล้วนำไปปฏิบัติตามจนได้บรรลุธรรมในระดับระดับหนึ่ง เช่น พระปุลณเถระ พระนางเขมา
 เถรี อุบาสกคนใดคนหนึ่ง เป็นต้น

พระปุลณเถระ

ในปุลณโณวาทสูตร¹² กล่าวไว้ว่า พระปุลณะได้เข้าเฝ้าพระพุทธเจ้าแล้วทูลขอให้
 พระองค์ประทานโอวาท พระพุทธเจ้าตรัสแก่ท่านว่า อย่าปล่อยให้จิตเพลิดเพลินยินดีในกาม
 คุณ 5 เมื่อดับความเพลิดเพลินได้ก็ดับความทุกข์ได้ ท่านทูลลาพระพุทธเจ้าจะไปอยู่ที่สุนา
 ปรันตปชนบทพระพุทธเจ้าตรัสถามว่า ชาวสุมนาปรันตเป็นคนร้ายเธอจะปฏิบัติอย่างไร ท่าน
 ก็กราบทูลว่า ถ้าเขาด่าดีกว่าเขาทำร้ายด้วยมือ ถ้าเขาทำร้ายด้วยมือดีกว่าใช้ก้อนดิน ถ้าเขา
 ใช้ก้อนดินทำร้ายดีกว่าใช้ท่อนไม้ทำร้าย เป็นต้น พระพุทธเจ้าครั้นทรงสดับแล้วก็ตรัสอนุโมทนาแก่

¹² ม. อู 14 / 754 - 765 / 481 - 485

ท่าน จากนั้นพระปุลณเถระก็ได้ไปอยู่สุนาปรันตปชนบทและปฏิบัติตามโอวาทของพระพุทธเจ้าที่พระองค์ประทานให้ ต่อมาก็ได้บรรลุเป็นพระอรหันต์

พระปุลณเถระจัดเป็นบุคคลราคะจริตเนื่องจากว่าท่านได้รับกรรมฐาน คือ เรื่องการดับความเพลิดเพลินยินดีในกาม ซึ่งจัดเป็นกิเลสฝ่ายราคะจริตซึ่งสอดคล้องกับกรรมฐานที่พระพุทธเจ้าตรัสว่า อสุภะเหมาะกับบุคคลราคะจริต

พระนางเขมาเถรี

พระนางเขมา¹³ เป็นอัศรมเหสีของพระเจ้าพิมพิสาร เป็นหญิงรูปงาม ทรงทราบว่าพระพุทธเจ้าทรงดำหนิในรูป จึงไม่ปรารถนาที่จะไปเข้าเฝ้า พระเจ้าพิมพิสารทรงออกอุบายให้เหล่านักงิ้วแต่งบทกลอนพรรณนาสวนเวฬุวัน พระนางได้ยินก็เกิดความยินดีจึงตัดสินใจจะไปสวนเวฬุวัน พระพุทธเจ้าทรงทราบว่าพระนางจะเสด็จมา ทรงเนรมิตหญิงมีรูปงามยิ่งคนหนึ่ง ถวายงานพักอยู่ข้างๆพระองค์ พระนางทอดพระเนตรเห็นหญิงรูปงามนั้นทรงดำริว่า มหาชนกล่าวว่าพระพุทธเจ้าดำหนิเรื่องรูปเห็นจะไม่เป็นความจริง หญิงนี้มีความสวยงามเป็นเลิศ ทรงมองแต่หญิงเนรมิตนั้น พระพุทธเจ้าทรงทราบวาระจิตของพระนางตรัสว่า เขมา เธอจงดูร่างกายอันอาดูร ไม่สะอาด น่าเปื่อย มีน้ำหนองไหลออกทั้ง 2 ข้าง อันคนทั้งหลายปรารถนากัน เมื่อพระนางได้ฟังพระดำรัสนี้ก็ได้รับบรรลุโสดาปัตติผล พระองค์ได้ตรัสต่ออีกว่า เขมา สัตว์เหล่านี้ แซ่ขึ้นอยู่ด้วยราคะ ร้อนอยู่ด้วยโทสะ งงวยอยู่ด้วยโมหะ ไม่อาจล่วงพ้นตัณหาไปได้ตกอยู่ในกระแสตัณหา ... สัตว์ผู้กำหนดอยู่ด้วยราคะ ตกไปอยู่ในกระแสแห่งตัณหาเหมือนแมลงมุดกไปในใยของตน อีรชนทั้งหลายตัดกระแสตัณหาเมื่อนั้นแล้ว เป็นผู้หมดความห่วงใยสำหรับทุกข์ทั้งปวง พระนางเขมาก็ได้รับบรรลุพระอรหันต์ ทูลขอบรรพชาเป็นภิกษุณี

พระนางเขมาเป็นคนราคะจริตเนื่องจากมีความยึดติดหลงอยู่ในรูป พระพุทธเจ้าทรงทราบอุปนิสัยของพระนาง และแสดงธรรมโปรดในเรื่องเกี่ยวกับการยึดติดในรูปด้วยราคะ โทสะ โมหะว่ามีโทษ ต่อมาพระนางตั้งใจพระทัยปฏิบัติธรรมจนได้รับบรรลุเป็นพระอรหันต์

¹³ ชู อป 33 / 158 / 300 - 310 , ธ อ 8 / 20 - 22

อุบาสกคนหนึ่ง

กุฎุมพีคนหนึ่ง¹⁴ เกิดความเศร้าโศกเสียใจเป็นอย่างมาก เนื่องจากบุตรสุดที่รักตายจากไป เขาจึงร้องให้อยู่ในป่าช้า ไม่อาจหักห้ามความเศร้าโศกเสียใจของตนได้ พระพุทธเจ้าทรงเห็นอุปนิสัยแห่งการที่จะได้บรรลุธรรมจึงเสด็จไปโปรดตรัสถามว่า อุบาสก ท่านเป็นทุกข์เศร้าโศกเสียใจในเรื่องอะไร เขากราบทูลว่า ข้าพระองค์ทุกข์ใจเพราะบุตรตาย พระพุทธเจ้าตรัสว่า อย่าคิดเลยอุบาสก ความตายนี้มิใช่มีอยู่แต่ในที่เดียวและมีไข้เฉพาะแก่บุคคลคนเดียว เมื่อภพมียุคความตายก็มีแก่สัตว์ทั้งหลายเหมือนกันสังขารที่เที่ยงแท้ไม่มี เพราะฉะนั้นท่านจงพิจารณาดูให้ดีธรรมชาติมีความตายเป็นธรรมดาตายแล้ว ธรรมชาติมีความแตกไปเป็นธรรมดาแตกแล้ว ท่านไม่พึงเศร้าโศก ไม่ทำความโกรธ ควรเจริญมรณสติ กุฎุมพีพิจารณาตามธรรมเทศนาก็ได้บรรลุโสดาปัตติผล

กุฎุมพีนี้จัดเป็นคนราคะจริตเพราะมีความเศร้าโศกเกิดจากการยึดติดในเบญจขันธ์ ในบุตรผู้ตายไป พระพุทธเจ้าทรงแสดงธรรมเพื่อให้คลายจากการยึดติดในขันธ์ว่า สังขารทั้งหลายไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา ควรเจริญมรณสติ ไม่ควรเศร้าโศกเสียใจ

2 บุคคลโทสจริต

ก. ลักษณะของบุคคลโทสจริต

บุคคลโทสจริต คือ เป็นคนมีนิสัยมักก้าวร้าว โผงผาง มีอารมณ์หงุดหงิด มักโกรธ ผูกอาฆาตพยาบาทโกรธ ลบหลู่ผู้คนคนอื่น ตีตัวเสมอท่าน ริษยา ตระหนี่เป็นต้น

ข. กรรมฐานอันเป็นที่เหมาะสมกับจริต

กรรมฐานอันเป็นที่เหมาะสมกับโทสจริต คือ พรหมวิหารธรรม 4 และวรรณกสิณ ได้แก่ เมตตา กรุณา มุทิตา อุเบกขา นิลกสิณ โลหิตกสิณ ปิตกสิณและโอทาทกสิณ

¹⁴ ฐ อ 6 / 141 - 143

ตัวอย่างบุคคลโทสจริตผู้ได้บรรลุนิพพาน

พระสุภูติ

พระสุภูติ¹⁵ เป็นน้องชายของอนาถบิณฑิกเศรษฐีได้ฟังธรรมแล้วเกิดความเลื่อมใส ทูลขออุปสมบท ท่านได้เรียนกรรมฐานจากสำนักของอาจารย์และได้นำไปปฏิบัติตาม ด้วยการเจริญวิปัสสนามีเมตตาตามเป็นต้นต่อมาได้บรรลุนิพพานเป็นพระอรหันต์ ในเวลาที่ท่านไปบิณฑบาตก็จะเข้ามานมัสการไปยังทุกๆบ้าน ออกจากมานแล้วจึงรับภิกษาด้วยความดีใจ วิธีทำนี้จะทำให้ชาวบ้านได้รับผลบุญมาก

พระสุภูติจัดเป็นบุคคลโทสจริตเพราะเจริญอารมณ์กรรมฐานมีเมตตาเป็นต้น และปกติท่านจะเข้ามานมัสการเมตตาให้แก่พุทธบริษัททุกเข้าก่อนที่จะรับบิณฑบาต

เรื่องกุกกุ ภูณชชาทิกา¹⁶

ชาวประมงคนหนึ่งได้นำไข่เต่ามาต้มให้นางกุมาริการับประทาน นางเกิดความติดใจในรสชาติของไข่เต่า ต่อมามารดาของนางได้นำไข่ไก่มาต้มให้นางรับประทานแทน นางเกิดความติดใจในรสชาติของไข่ไก่อีก ต่อมานางก็เก็บเอาไข่ไก่มาต้มรับประทาน แม่ไก่ผูกอาฆาตว่า นางกุมาริกานำไข่ของเราไปกินถึง 3 ครั้ง ขอให้เราได้กินลูกของนางบ้าง นางกุมาริกาตายไปเกิดเป็นแม่ไก่ แม่ไก่ตายไปเกิดเป็นนางแมว นางแมวมากินไข่ของแม่ไก่ถึง 3 ครั้ง แม่ไก่ผูกอาฆาตต่อนางแมวว่าขอให้เราได้กินลูกของนางบ้าง แม่ไก่ตายไปเกิดเป็นแม่เสือ นางแมวตายไปเกิดเป็นแม่เนื้อ แม่เนื้อได้กินลูกแม่เนื้อถึง 3 ครั้ง สัตว์ทั้งสองนี้ได้ก่อเวรต่อกันถึง 500ชาติ ในชาติปัจจุบัน นางหนึ่งเกิดมาเป็นกุลธิดาอีกนางหนึ่งเกิดมาเป็นนางยักษิณี พระพุทธเจ้าตรัสว่าเวรย่อมไม่ระงับด้วยการจองเวร และตรัสว่าผู้ใดปรารถนาความสะอาดใจก่อนทุกชีวิตคนอื่น ผู้นั้นระคนไปด้วยเวรไม่พ้นจากเวรไปได้ เมื่อจบพระธรรมเทศนานางกุลธิดาได้บรรลุนิพพานดับดิผล ส่วนนางยักษิณีได้สมาทานศีล 5

¹⁵ ขุ เถร 26 / 138 / 260 , เถรี อ 1 / 23 - 39

¹⁶ ธ อ 7 / 97 - 99

นางกุลธิดาจัดเป็นโทสจริตเพราะผูกอาฆาตกันมาถึง 500 ชาติ พระพุทธเจ้าตรัส เรื่องการระงับเวรด้วยการไม่จองเวรต่อกัน นั่นคือ ระงับโทสะไม่ให้โทสะเกิดขึ้นอีก

พรานเบ็ดชื่ออริยะ¹⁷

พรานเบ็ดชื่ออริยะกำลังตกปลาอยู่ พระพุทธเจ้าพร้อมด้วยพระสาวกได้เสด็จผ่านมา พรานจึงวางเบ็ดลงและยืนอยู่ พระพุทธเจ้าตรัสถามชื่อสาวกทั้งหลายว่า เธอชื่ออะไร พระสาวกกราบทูลว่า ข้าพระองค์ชื่อสารินุตตร ข้าพระองค์ชื่อโมคคัลลานะ เป็นต้น พรานคิดว่า พระพุทธเจ้าจักถามชื่อของเรา พระพุทธเจ้าทราบบวระจิตของพรานแล้วตรัสถามว่า อุบาสก เธอชื่ออะไร ทูลว่า ข้าพเจ้าชื่ออริยะ พระพุทธเจ้าตรัสว่าอุบาสก ผู้ฆ่าสัตว์เช่นเธอจะชื่ออริยะไม่ได้ ส่วนผู้ที่ตั้งอยู่ในความไม่เบียดเบียนมหาชนจึงชื่อว่า อริยะ เมื่อตรัสจบพรานก็ได้ บรรลุโสดาปัตติผล

พรานเบ็ดจัดเป็นบุคคลโทสจริต เพราะดำเนินชีวิตด้วยการฆ่าสัตว์ พระพุทธเจ้า ตรัสแสดงธรรมเรื่องการไม่เบียดเบียนสัตว์ เพื่อชี้ให้เห็นถึงอานิสงส์ของการมีเมตตาและโหษะของ โทสะ

3. บุคคลโมหจริต

ก. ลักษณะของบุคคลโมหจริต

บุคคลโมหจริต คือ เป็นคนไม่มีความคิดพิจารณาตามความเป็นจริง มีจิตใจมัก สลดหดหู่ เชื่องซึม ท้อถอย ฟุ้งซ่าน จิตใจไม่เข้มแข็ง เป็นคนมีฉันทิฐิเป็นต้น

ข. กรรมฐานที่เหมาะสมกับบุคคลโมหจริต

กรรมฐานอันเป็นที่เหมาะสมแก่บุคคลโมหจริต คือ อานาปานสติและการให้อยู่ ร่วมในสำนักเดียวกันกับครูเพื่อไตร่ถามธรรม สนทนาธรรม ฟังธรรมตามกาลอันสมควร

ตัวอย่างบุคคลโมหจริตผู้ได้บรรลุธรรม

¹⁷ ธ อ 7 / 54 - 55

พระนางสามาเถรี

พระนางสามาเถรี¹⁸ ได้ฟังธรรมจากพระอานนท์แล้วมาปฏิบัติธรรม เกิดความฟุ้งซ่าน จิตใจไม่สงบไม่อาจบำเพ็ญสมณธรรมได้ พระเถรีเดินเข้าเดินออกจากวิหารคั่นหนึ่งประมาณ 4 - 5 ครั้ง ในวันที่ 8 ก็ได้บรรลุธรรมเป็นพระอรหันต์

พระนางสามาเถรีจัดเป็นบุคคลโมหจริตเพราะถูกความฟุ้งซ่านเข้าครอบงำจิตใจ จึงทำให้พระเถรี ต้องเดินเข้าออกวิหารคั่นหนึ่งเป็นจำนวนถึง 4 - 5 ครั้ง

กัศสปะชีเปลือย

ในมหาสิหนาทสูตร¹⁹ กัศสปะชีเป็นผู้เป็นนักบวชชีเปลือยได้ทูลถามพระพุทธเจ้าว่า ได้ยินว่าพระองค์ทรงดำเนิการบำเพ็ญตบะทุกชนิดและกล่าวโทษผู้บำเพ็ญตบะว่าเป็นผู้มีชีวิตอยู่อย่างปอนๆใช่หรือไม่ พระพุทธเจ้าตรัสชี้แจงว่า พระองค์ทรงเห็นด้วยจักษุทิพย์ว่า ผู้บำเพ็ญตบะบางคนดำเนินชีวิตอยู่อย่างปอนๆตายแล้วไปเกิดในนรกก็มีเกิดบนสวรรค์ก็มี พระองค์ทรงยอมรับว่าความเห็นบางเรื่องของพระองค์ก็ตรงกับของพรานหมณ์บางเรื่องก็ไม่ตรง ชีเปลือยกัศสปะทูลถามเรื่องความสมบูรณ์แห่งศีล สมาธิ ปัญญา พระองค์ตรัสจุฬศีล มัชฌิมศีล มหาศีล ฌาน 4 และวิชชา 8 ว่าเป็นความถึงพร้อมแห่งศีล สมาธิ ปัญญาในทัศนะของพระองค์ กัศสปะชีเปลือยเลื่อมใสทูลขอบวช พระพุทธเจ้าทรงให้อยู่อบรมความประพฤติ 4 เดือนก่อน จึงจะได้บวช เขากล่าวว่าแม้จะอยู่นานถึง 4 ปีก็ยอมต่อมาได้บวชและได้บรรลุอรหันต์

กัศสปะชีเปลือยจัดเป็นบุคคลโมหจริต เพราะเป็นนักบวชนอกพุทธศาสนา จึงให้อยู่อบรมความประพฤติเพื่อให้มีอุปนิสัยในมเหยียงในทางที่ถูก การให้กรรมฐานคือการอยู่กับครุคอยตามธรรมแห่งฟังธรรมตามกาลอันสมควร

4. บุคคลสังฆกิจ

ก. ลักษณะของบุคคลสังฆกิจ

¹⁸ พุ. เถรี 26 / 429 / 448 , เถรี ข 37 - 38 / 55 - 56

¹⁹ ที สี 9 / 260 - 274 / 405 - 422

บุคคลศรัทธาจริต คือ เป็นคนมักมีความปรารถนาจะพบพระอริยาเจ้าทั้งหลาย ปรารถนาที่จะได้ฟังธรรม ปรารถนาที่จะได้ถวายทานแก่ผู้ทรงศีล มีความขี้นบานในธรรม เป็นผู้ไม่มีมายา ไม่มีโอ้อวด มีความเลื่อมใสในพระรัตนตรัยเป็นต้น

ข. กรรณฐานที่เหมาะสมกับบุคคลศรัทธาจริต

กรรณฐานอันเป็นที่เหมาะสมกับบุคคลศรัทธาจริต คือ พุทธานุสสติ ธัมมานุสสติ สังฆานุสสติ สีลานุสสติ จาคานุสสติ เทวตานุสสติ และวรรณกสิณ คือ นิลกสิณ ปิตกสิณ โลहितกสิณ โอทาทกสิณ อาโลกกสิณ

ตัวอย่างบุคคลศรัทธาจริตผู้ได้บรรลุธรรม

พระเจ้าพิมพิสาร²⁰

พระเจ้าพิมพิสารได้ทรงตั้งความปรารถนาเอาไว้ 5 ประการ 4 ประการหลังนั้น ทรงปรารถนาว่า ขอให้พระอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้าเสด็จมายังแคว้นแคว้นของพระองค์ ขอให้พระองค์ได้เข้าเฝ้าพระพุทธเจ้า ขอให้พระพุทธเจ้าทรงแสดงธรรมแก่พระองค์และขอให้พระองค์ได้เข้าถึงธรรมของพระพุทธเจ้า พอทราบข่าวว่าพระพุทธเจ้าเสด็จมายังแคว้นแคว้นของพระองค์ เสด็จไปเฝ้าพร้อมทั้งข้าราชการบริพาร พระพุทธเจ้าทรงแสดงอนุปพิภพิกถาและอริยสัจ 4 พอจบเทศนาพระองค์ก็ได้บรรลุโสดาปัตติผล

พระเจ้าพิมพิสารทรงเป็นบุคคลศรัทธาจริตเพราะมีศรัทธาอย่างแรงกล้า ปรารถนาจะได้พบพระอริยาเจ้าและได้ฟังธรรมตามอย่างคุณสมบัติของศรัทธาจริต

พระมหากัปปินะ²¹

พระมหากัปปินะ เมื่อครั้งที่ยังเป็นพระราชชาติทราบข่าวจากพ่อค้าว่า พระพุทธเจ้า พระธรรม พระสงฆ์อุบัติขึ้นในโลก ก็สละราชบัลลังก์ออกเดินทางมาเฝ้าพระพุทธเจ้า ขณะเดินทางท่านได้ระลึกถึงพระพุทธคุณ พระธรรมคุณและพระสังฆคุณจึงข้ามแม่น้ำมหาจันทาได้และ

²⁰ วินย มหา 4 / 57 - 63 / 64 - 72

²¹ ชู อป 33 / 123 / 186 - 190

มาเฝ้าพระพุทธองค์ได้ฟังอนุพุทธพิกิตา ก็ได้บรรลุโสดาปัตติผลแล้วทูลขอบรรพชา ต่อมาได้ฟังอนุพุทธพิกิตาที่พระพุทธเจ้าแสดงแก่พระนางอโนชาเทวี พระองค์ก็ได้บรรลุเป็นพระอรหันต์

พระเจ้ามหาภิรมย์ทรงเป็นบุคคลสังฆาจาริตเนื่องจากท่านเมื่อได้ยินข่าวจากพ่อค้าว่าพระพุทธ พระธรรม พระสงฆ์อุบัติขึ้นแล้วในโลก ก็เกิดความศรัทธาเลื่อมใสในพระรัตนตรัย และปรารถนาที่จะได้เข้าเฝ้าพระพุทธเจ้าและได้ฟังธรรมะจากพระองค์

สุปปพุทธภูฏฐิ

สุปปพุทธภูฏฐิ²² ได้ฟังธรรมของพระพุทธเจ้าแล้วบรรลุโสดาปัตติผล ท่านประสงค์จะทูลคุณที่ตนได้บรรลุแต่พระพุทธเจ้า แต่เข้าไปกราบทูลไม่ได้เนื่องจากผู้คนเฝ้าแน่น ขณะนั้นท้าวสักกะต้องการจะทดสอบท่านว่ามีความมั่นคงในพระรัตนตรัยเพียงไร จึงกล่าวกะท่านว่าสุปปพุทธภูฏฐิ ท่านเป็นคนขัดสน ยากไร้ เราจะให้ทรัพย์เป็นจำนวนมากแก่ท่าน แต่ขอให้ท่านกล่าวว่า พระพุทธเจ้าไม่ใช่พระพุทธเจ้า พระธรรมไม่ใช่พระธรรม พระสงฆ์ไม่ใช่พระสงฆ์ อย่าเลยด้วยพุทธคุณสำหรับเรา อย่าเลยด้วยธรรมคุณสำหรับเรา อย่าเลยด้วยสังฆคุณสำหรับเรา สุปปพุทธภูฏฐิกล่าวว่า ท่านเป็นคนอันธพาล ไม่มียางอาย ไม่สมควรพูดกับเราว่าเราเป็นคนขัดสน เราเป็นผู้มีความสุข มีทรัพย์มาก ท้าวสักกะได้กราบทูลความนั้นแต่พระพุทธเจ้าพระองค์ตรัสว่าไม่มีใครสามารถให้สุปปพุทธภูฏฐิกลับใจได้ ต่อมาสุปปพุทธภูฏฐิได้เข้าเฝ้าพระพุทธเจ้าและกราบทูลคุณที่ตนได้บรรลุ เมื่อเดินออกมานอกวิหารได้ถูกแม่โคขวิดตาย

สุปปพุทธภูฏฐิจัดเป็นบุคคลสังฆาจาริต เพราะท่านมีศรัทธาที่มั่นคงในพระรัตนตรัยอย่างไม่หวั่นไหว แม้จะนำทรัพย์มาแลกเปลี่ยนก็ไม่มีสามารถเปลี่ยนแปลงศรัทธาของท่านได้

5. บุคคลพุทธิจริต

ก. ลักษณะของบุคคลพุทธิจริต

บุคคลพุทธิจริต คือ เป็นมีปัญญามาก เป็นคนชอบค้นคว้าหาความรู้ เป็นคนว่าง่าย ชอบคบหากัลยาณมิตร มีสติสัมปชัญญะสมบูรณ์ รู้จักประมาณในการบริโภค มักเกิดธรรมสังเวชเป็นต้น

²² ธ อ 3 / 128 - 131

ข. กรรมฐานที่เหมาะสมกับบุคคลพุทธิจริต

กรรมฐานอันเป็นที่เหมาะสมกับบุคคลพุทธิจริต คือ วิปัสสนานิมิต กล่าวคือ อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา มรณสติ อุปสมานุสติ จตุตตวักฎฐาน อาหาเรปฏิกูลสัญญา

ค. ตัวอย่างบุคคลพุทธิจริตผู้บรรลุธรรม

พระสารีบุตร

ในทีฆนขปริพาชกสูตร²³ กล่าวไว้ว่า พระพุทธเจ้าแสดงธรรมแก่ทีฆนขปริพาชก โดยมีพระสารีบุตรนั่งถวายนานพักอยู่ทางพระหัตถ์เบื้องขวา ใจความของธรรมกถากล่าวถึงการที่พรานหมันบางจำพวกมีความเห็นว่า ทุกสิ่งควรแก่ตน ทุกสิ่งไม่ควรแก่ตน บางอย่างควรแก่ตน บางอย่างไม่ควรแก่ตน พระพุทธเจ้าตรัสว่าทุกสิ่งควรแก่ตนนั้นเป็นความคิดที่โน้มเอียงไปในทางก่อให้เกิดความยินดี เกิดการยึดมั่นถือมั่น ทศนะที่ว่าทุกสิ่งไม่ควรแก่ตนนั้นมีความโน้มเอียงไปในทางไม่ยึดมั่นถือมั่น ฝ่ายที่เห็นว่าบางอย่างควรบางอย่างไม่ควรก็มีความโน้มเอียงไปในทางยินดีบ้าง ไม่ยินดีบ้าง วิญญูชนควรละทิ้งธุระเหล่านั้นเสีย ควรพิจารณากายและเวทนา 3 (สุขเวทนา ทุกขเวทนาและอทุกขมสุขเวทนา) ว่าเป็นสิ่งที่ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา เมื่อพิจารณาอยู่อย่างนี้ก็จะละความพอใจยินดีในกายและเวทนานั้นได้ เมื่อรู้อย่างนี้แล้วก็จะคลายกำหนดและหลุดพ้น ผู้มีจิตหลุดพ้นแล้วย่อมไม่วิวาทกับใครๆ เพียงแต่ยึดถือไปตามโลกบัญญัติเท่านั้นพระสารีบุตรได้ฟังธรรมเทศนาและพิจารณาตามอยู่ ว่ากายและเวทนาเป็นสิ่งไม่เที่ยง เป็นทุกข์และเป็นอนัตตา ก็มีจิตหลุดพ้นได้บรรลุเป็นพระอรหันต์ สอนทีฆนขปริพาชกนี้ก็ได้บรรลุโสดาปัตติผล

พระสารีบุตรจัดเป็นบุคคลพุทธิจริต เพราะได้ฟังธรรมกถาอันมีเนื้อความกล่าวถึง วิปัสสนานิมิตคือ อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา และบทบาทของท่านต่อมาเป็นที่ประจักษ์แล้วว่า เป็นผู้มึปัญญามาก ท่านได้รับการยกย่องจากพระพุทธเจ้าว่าเป็นพระธรรมเสนาบดี

²³ ม.ม. 13 / 269 - 275 / 263 - 269

พรหมอายุพรหมณ์

ในพรหมายสุตร²⁴ พรหมอายุพรหมณ์เป็นผู้เชี่ยวชาญในไตรเพทได้สั่งอุตรมาณพไปตรวจดูมหาปรีศลักษณะของพระพุทธเจ้า มาณพใช้เวลาในการตรวจดูมหาปรีศลักษณะถึง 7 เดือน จึงกลับมาบอกพรหมณ์ว่าพระพุทธเจ้าทรงมีพระมหาปรีศลักษณะครบ 32 ประการ พรหมณ์เมื่อได้ยินดังนั้นจึงประคองอัญชลีขึ้นเหนือศีรษะเปล่งวาทว่า “ นโม ตสฺส ภควโต อรหโต สมฺมาสมฺพุทฺธสฺส ” 3 รอบ เขาได้เข้าไปหาพระพุทธเจ้าทูลถามปัญหาเกี่ยวกับคุณธรรมของพรหมณ์ผู้รู้พระเวท ผู้มีไตรวิชา ผู้เป็นพระอรหันต์ ผู้เป็นพระพุทธเจ้า พระพุทธเจ้าได้ตรัสตอบปัญหาทุกข้อที่พรหมณ์ทูลถามแล้วแสดงอนุปฏิภาและอริยสัจ 4 พรหมณ์ได้บรรลุเป็นพระอนาคามี

พรหมอายุพรหมณ์จัดเป็นบุคคลพุทธิจริต เพราะมีความสงสัยในเรื่องคุณธรรมของพรหมณ์และได้ฟังคำอธิบายและได้ฟังธรรมเทศนาแล้วเกิดความเข้าใจได้บรรลุเป็นพระอนาคามี

6 บุคคลวิตกจริต

ก ลักษณะของบุคคลวิตกจริต

บุคคลวิตกจริต คือ บุคคลผู้มักชอบคลุกคลีกับหมู่คณะ ชอบพูดมาก เป็นคนจับจด เบื่อหน่ายต่อการบำเพ็ญกุศล เป็นคนมีความคิดฟุ้งซ่านและมีพฤติกรรมพลุกพล่าน เป็นต้น

ข กรรมฐานอันเป็นที่เหมาะสมกับบุคคลวิตกจริต

กรรมฐานอันเป็นที่เหมาะสมกับวิตกจริต คือ อานาปานสติ

ตัวอย่างบุคคลวิตกจริตผู้ได้บรรลุธรรม

²⁴ ม ม 13 / 584 - 603 / 528 - 547

พระอัฏฐยตราภิกษุณี²⁵

พระเถรีอุปสมบทมาเป็นเวลา 25 ปี ถูกกามวิตกเข้าครอบงำไม่สามารถทำจิตให้สงบได้ ต่อมาได้ฟังธรรมจากพระธัมมทินนาเถรีจึงมีใจคลายกำหนดแล้วประกอบความเพียรอยู่เรื่อยๆ ต่อมาจึงได้บรรลุพระอรหันต์

พระอัฏฐยตราภิกษุณีจัดเป็นบุคคลวิตกจริต เพราะถูกกามวิตกเข้าครอบงำกมลสันดานเป็นระยะเวลาจนถึง 25 ปี

พระเมฆิย

ในเมฆิยสูตร²⁶ พระเมฆิยะไม่สามารถประกอบความเพียรในอัมพวันได้เพราะถูกอกุศลวิตก 3 คือ กามวิตก พยาบาทวิตก วิหิงสาวิตกเข้าครอบงำ พระพุทธเจ้าทรงยับยั้งให้อยู่บำรุงพระองค์ก่อน แต่ท่านไม่ยอมพระพุทธรเจ้าตรัสว่า ชื่อว่าภิกษุไม่ควรเป็นผู้เป็นในอำนาจแห่งจิตอย่างนี้ เพราะธรรมชาติจิตนี้เป็นธรรมชาติแล่นไปเร็ว การยั้งจิตให้เป็นไปในอำนาจของตนย่อมควร จึงได้ภาษิตว่า คนมีปัญญาทำจิตที่ตื่นรณกลีบกลอกอันบุคคลรักษาได้ยาก ห้ามได้ยากให้ตรง ดุจช่างศรดัดลูกศรให้ตรง จิตนี้ (อันพระโยคาวจรยกขึ้นจากอาลัยคือกามคุณ 5 น้อมไปในวิบัสสนากรรมฐาน) เพื่อละบ่วงมารยอมตื่นรณดุจปลาอันพรานเบ็ดยกขึ้นจากน้ำแล้วโยนไปบนบกตื่นรณอยู่ พอจบเทศนาก็ได้บรรลุโสดาปัตติผล

พระเมฆิยะจัดเป็นบุคคลวิตกจริต เพราะถูกอกุศลวิตกเข้าครอบงำ

พระอนุรุทธ²⁷

พระอนุรุทธะเป็นพระโอรสของพระเจ้าสุกโกทกศาकยะ ได้ออกบรพชาพร้อมกับเจ้าศากยะอื่นๆมีพระอานนท์เป็นต้น ต่อมาได้เรียนกรรมฐานในสำนักพระสารีบุตรแล้วปฏิบัติธรรม

²⁵ ฐุ เถรี 26 / 439 / 452 - 453 , เถรี อ 67 - 71 / 97 - 98

²⁶ ฐุ อ 2 / 116 - 118

²⁷ ฐุ อป 32 / 6 / 51 - 52

ในปาจีนวังสทายวัน ในขณะที่บำเพ็ญสมณธรรมอยู่นั้นเกิดวิตกขึ้นมาเรียกว่า มหาบุริสวิตก ซึ่งมีอยู่ 7 ประการ คือ

1. ธรรมนี้สำหรับผู้มีความปรารถนาน้อย ไม่ใช่ของผู้ที่มีความปรารถนามาก
2. ธรรมนี้สำหรับผู้มีความสันโดษ ไม่ใช่ของผู้ไม่มีความสันโดษ
3. ธรรมนี้ของผู้มีความสงัด ไม่ใช่ของผู้มีความยินดีในหมู่คณะ
4. ธรรมนี้ของผู้ปรารถนาความเพียร ไม่ใช่ของผู้เกียจคร้าน
5. ธรรมนี้ของผู้มีสติตั้งมั่น ไม่ใช่ของผู้มีสติหลง
6. ธรรมนี้ของผู้มีใจตั้งมั่น ไม่ใช่ของผู้มีใจไม่ตั้งมั่น
7. ธรรมนี้ของผู้มีปัญญา ไม่ใช่ของผู้ไม่มีปัญญา

พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงทราบความปริวิตกของท่าน จึงตรัสมหาบุริสวิตกข้อที่ 8

ว่า

8. ธรรมนี้ของผู้ยินดีในธรรมที่ไม่เน้นช้ำ ไม่ใช่ของผู้ยินดีในธรรมที่เน้นช้ำ

พระอนุรุธะได้ตรีกตามที่พระพุทธเจ้าตรัส ต่อมาจึงได้บรรลุอรหัตต์และได้รับเอตทัคคะเป็นผู้เลิศในด้านจักษุทิพย์

พระอนุรุธะจัดเป็นบุคคลวิตกจริตที่เป็นฝ่ายกุศล เพราะตรีกในมหาบุริสวิตก 7 ประการ เมื่อได้ฟังมหาบุริสวิตกข้อที่ 8 จากพระพุทธเจ้าแล้วนำไปปฏิบัติตามจนได้แล้วเกิดความสงบและเจริญอานาปานสติจนได้บรรลุอรหัตต์

วิเคราะห์ทฤษฎีจิตกับการบรรลุธรรม

จากหลักฐานดังกล่าวมาข้างต้น ผู้วิจัยมีความเห็นว่า จิตกับการบรรลุธรรมนั้นมีความสัมพันธ์กันทั้งในสิ่งที่จัดเป็นบุพกรรมที่ได้เคยสั่งสมบุญบารมี มีความปรารถนาที่จะได้บรรลุธรรม กุศลกรรมนั้นเตือนให้เกิดความคิดประสงค์จะประพฤติปฏิบัติธรรมตลอดถึงการได้กรรมฐานอันเป็นที่เหมาะสมแก่จิต ซึ่งเป็นอุปกรณที่ทำให้เกิดสมาธิ สมาธินี้จะเป็นตัวสำคัญในการก่อให้เกิดปัญญาและได้บรรลุธรรม บุพกรรมและกรรมฐานจัดเป็นสิ่งสำคัญในการได้บรรลุธรรมและมีความสัมพันธ์สอดคล้องเกี่ยวพันกัน

ทฤษฎีจิตเมื่อพิจารณาตามเหตุผลในการมอบกรรมฐานให้แก่จิตต่างๆแล้วสามารถจำแนกออกเป็น 2 ประการ คือ

1. ธรรมเนียมที่เป็นธรรมเนียมเครื่องแกงจืดที่มีกิลเลสเป็นพื้นฐาน
2. ธรรมเนียมที่เป็นธรรมเนียมเครื่องสนับสนุนจืดที่เป็นฝ่ายกุศล

1. ธรรมเนียมที่เป็นธรรมเนียมเครื่องแกงจืดที่มีกิลเลสเป็นพื้นฐาน

ธรรมเนียมที่เป็นเครื่องแกงจืดที่มีกิลเลสเป็นพื้นฐานได้แก่ รากจืด ไทสจืดและโมหจืด กล่าวคือ

รากจืด บุคคลรากจืดนี้เป็นผู้มีความดีใจยินดีในอารมณ์ที่น่ารัก น่าใคร่ น่าปรารถนา ส่วนมากจะเป็นการยึดติดยินดีแต่ในอารมณ์ที่เป็นฝ่ายสวยงามและรังเกียจอารมณ์ที่ตรงกันข้าม การมอบอนุกรมฐานและกายคตาสติ เป็นการแสดงให้บุคคลรากจืดได้พิจารณาดูอารมณ์ต่าง ๆ ตามความเป็นจริงนั่นคือ ร่างกายและสรรพสิ่งโดยธรรมดาของสิ่งนั้นแล้วเป็นของปฏิกูลไม่สะอาด ที่มองเห็นว่าเป็นสิ่งสวยงามนั้นเพราะมีการประดับตกแต่งหรือทำ ความสะอาดอยู่เสมอ หากปล่อยไปตามสภาวะที่เป็นจริงแล้วร่างกายนี้มีแต่สิ่งปฏิกูล เมื่อพิจารณาเห็นตามที่เป็นจริงแล้วจิตที่เคยอยากยึดติดยินดีกำหนดก็คลายลงและเลิกยึดติดยินดีในสิ่งนั้นทำให้จิตเกิดความสงบจนเกิดเป็นสมาธิ

ไทสจืด เป็นบุคคลผู้ที่คิดอาฆาตพยาบาทมักไม่ชอบใจ เสียใจ กลุ้มใจ รำคาญใจ หงุดหงิด โกรธ เกลียด กลัง ประทุษร้าย ทำลาย ธรรมเนียมอันเป็นเครื่องแกงสภาวะธรรมนี้คือพรหมวิหาร 4 และวรรณกสิณ ซึ่งจะเป็นหลักธรรมที่ทำให้บุคคลไทสจืดมีจิตอ่อนโยนเกิดความเมตตา กรุณา มุทิตาและอุเบกขาเข้ามาแทนที่จิตที่คิดประทุษร้าย ให้เกิดความคิดให้อภัย ปรารถนาให้ผู้อื่นอยู่เย็นเป็นสุข ด้วยการพิจารณาว่า สัตว์ทั้งหลายมีกรรมเป็นของตน บุคคลกระทำความใดไว้ก็จะเป็นผู้รับผลแห่งกรรมนั้น เมื่อพิจารณาบ่อย ๆ เข้าจิตก็เกิดความสงบคลายความอาฆาตพยาบาทและเกิดสมาธิหรือเพ่งวรรณกสิณจะทำให้จิตใจอ่อนโยนคลายจากไทส

โมหจืด เป็นบุคคลที่มีความมืดมนลุ่มหลงไม่เห็นความจริง ธรรมเนียมอันเป็นเครื่องแกงคือ อานาปานสติกรรมฐาน เพราะว่าเมื่อกำหนดพิจารณาลมหายใจเข้าออกและมีจิตกำหนดอยู่ไม่หลงลืม ทำให้จิตสงบระงับความกระวนกระวายและฟุ้งซ่าน ให้อยู่ที่

อารมณ์เดียว คือ ลมหายใจเข้าออกจึงทำให้มีสติ แม้บุคคลวิตกจริตก็มีนัยเช่นเดียวกัน อีกประการหนึ่ง บุคคลโมหจริตควรอยู่ในสำนักของครูอาจารย์เพื่อคอยดูแลและแก้ข้อสงสัยหรือสนทนาธรรมเพื่อให้เกิดความรู้ความเข้าใจในหลักธรรมให้เกิดปัญญาเห็นแจ้งตามความเป็นจริง

2. กรรมฐานที่เป็นเครื่องสนับสนุนจิตที่เป็นฝ่ายกุศล

กรรมฐานที่เป็นเครื่องสนับสนุนจิตให้เกิดสมาธินี้ได้แก่ สนับสนุนสภาวะธรรมนั้นให้ได้รับการพัฒนายิ่ง ๆ ขึ้นไป เพื่อเป็นการเสริมให้เกิดความมั่นใจยิ่ง ๆ ขึ้นได้แก่ สัทธาจิต พุทธิจิต

สัทธาจิต เป็นบุคคลมีความเชื่อ ความเลื่อมใสและความเคารพนับถือ กรรมฐานอันเป็นเครื่องสนับสนุนให้บุคคลสัทธาจิตเกิดความมั่นใจในสิ่งที่ตนมีความเชื่อ เลื่อมใสายิ่ง ๆ ขึ้น คือ อนุสสติ 6 ได้แก่ พุธานุสสติ ธัมมานุสสติ สังฆานุสสติ สีลานุสสติ จาคานุสสติและเทวดานุสสติ เพราะเมื่อพิจารณากรรมฐานเหล่านี้แล้วก็จะยิ่งเพิ่มความเชื่อ ความเลื่อมใสายิ่งขึ้นจนทำให้จิตใจสงบเกิดความมั่นใจและทำให้เกิดสมาธิ

พุทธิจิต เป็นบุคคลผู้ที่มีสติปัญญาเฉียบแหลม กรรมฐานอันเป็นที่เหมาะสมได้แก่ มรณสติ อุปสมานุสสติ จตฺตาทววิภูฐาน อาหาเรปฏิกูลสัญญา กรรมฐานเหล่านี้เหมาะแก่บุคคลพุทธิจิตเพราะว่า เป็นการส่งเสริมให้เกิดการพิจารณาที่ลึกซึ้งยิ่งขึ้น ซึ่งเป็นการส่งเสริมให้เกิดการใช้ปัญญาตรึกตรองในอารมณ์ที่ละเอียดลุ่มลึก เมื่อพิจารณาเข้าบ่อย ๆ เข้าก็เกิดความรู้แจ้งเห็นจริงตามสภาวะที่เป็นจริง จนเกิดความสังเวช ไม่หลงยึดติดยินดีอยู่ในสิ่งเหล่านั้นทำให้จิตเกิดสมาธิ

นอกจากนี้ยังมีกรรมฐานอื่นที่จัดเป็นกรรมฐานเหมาะสมกับบุคคลทุกจริต ได้แก่ กสิณ 4 คือ ปฐวิกสิณ อาโปกสิณ เตโชกสิณ วาโยกสิณ และอรูปฌาน 4 คือ อากาสานัญจายตนะ วิญญานัญจายตนะ อากิญจัญญายตนะและเนวสัณญานาสัญญายตนะ เพราะวกรรมฐานนี้เป็นความเป็นกลาง ๆ จึงเหมาะแก่จริตทุกจำพวกเพื่อให้จิตมีที่ยึดเหนี่ยวไม่ให้จิตฟุ้งซ่าน

จริต บุพกรรมและกรรมฐานจึงมีความสัมพันธ์กัน โดยยึดเอาบุคคลเป็นตัวตั้งแล้ว มอบกรรมฐานอันเป็นที่เหมาะสมแก่จริตให้ ดังนั้น “ การฝึกสมาธิจึงมีความแตกต่างกัน ตาม อำนาจแห่งกิเลส (ราคะ โทสะ โมหะ) ที่กำหนดให้แสดงพฤติกรรมออกมา ”²⁸

การที่บุคคลผู้มีจริตฝ่ายอกุศลเจริญกรรมฐานที่เป็นฝ่ายกุศลก็เพื่อเป็นการสร้างพื้นที่แห่งกรรมดีขึ้นมาในจิตใจให้มีกำลังฝ่ายกุศลมากกว่าฝ่ายอกุศล และเป็นการเชื่อมโยงหากกรรมดีที่เคยสั่งสมในอดีตชาติให้ออกมาสนับสนุนซึ่งเป็นการเชื่อมโยงสัมพันธ์กับบุญกุศลหรือบารมีที่ได้เคยสั่งสมมาพร้อมกับมีเหตุปัจจัยฝ่ายกุศลได้กำลังทำและบำเพ็ญอยู่ในปัจจุบัน เมื่อวิบากแห่งกุศลเพิ่มพูนยิ่งขึ้นพร้อมกันการได้กรรมฐานอันเป็นที่เหมาะสมกับจริต เมื่อนำมาพิจารณาและประพฤติปฏิบัติตามจึงทำให้จิตเป็นสมาธิและเกิดปัญญาขึ้นมาพิจารณาธรรมตามที่เป็นจริงจนได้บรรลุธรรมในที่สุด

ดังนั้น ทฤษฎีจริตตามที่ได้กล่าวมาในบทที่ 3 นั้น จึงมีความสอดคล้องกับหลัก การปฏิบัติ กล่าวคือ การให้กรรมฐานอันเป็นที่เหมาะสมกับบุคคลแต่ละจริตและบุญบารมีที่ได้สั่งสมมาแต่ในอดีตชาติจึงมีความสัมพันธ์กัน เมื่อนำมาปฏิบัติตามก็เกิดผลคือได้บรรลุธรรมดังตัวอย่างที่กล่าวมา

²⁸ K N Jayatilleke, Facets of Buddhist Thought, (Srilanka Karidy , 1979), p 90